

H ET TABOE VAN W.H. NOLENS

CONSERVATISME IN NEDERLAND

Veel revolutionaire momenten zijn er niet in de moderne Nederlandse geschiedenis. Welbeschouwd was er zelfs maar één: 1789. Toen vond een staatsgreep plaats die een bewind aan de macht bracht dat een moderne grondwet uitvaardigde, vruchteloos met vele problemen worstelde en in 1801 door Frankrijk gedwongen werd zich te verzoenen met de voormalige tegenstanders. De klassieke keerpunten in de Europese geschiedenis (1830, 1848, 1871, 1918) kwamen en gingen ongemerkt dan wel betrekkelijk rimpelloos voorbij. De eerste twee waren niet verder gekomen dan Wuustwezel, de laatste twee hadden Zevenaar niet bereikt. Een revolutie was een buitenslands verschijnsel dat bijna vanzelf in het niets oploste als de Nederlandse grenzen in zicht kwamen, om “de eenvoudige reden dat Zevenaar in Nederland ligt en niet in Duitsland”, zoals de vrijzinnige democraat Marchant in 1918 opmerkte .

Zo eenvoudig kan het dus zijn. En aangezien Nederland een zeer onrevolutionair land is, kende het ook nauwelijks conservatisme. Er is immers een nauw verband tussen revolutie en conservatisme. Burke, met zijn *Reflections on the Revolution in France* (1790) zo niet de aartsvader, dan toch minstens de Johannes de Doper van het moderne conservatisme, was immers juist door de Franse Revolutie tot tegenspraak gebracht. Dit boek werd overigens, voor zover ik kon nagaan, niet in het Nederlands vertaald; een bloemlezing onder de merkwaardige titel *Traditie en vooruitgang* zou pas in 1989 verschijnen.

Daarmee week Nederland af van de ontwikkeling die zich elders in Europa zou aftekenen. Als politieke stroming kwam het conservatisme, na de Napoleontische ravage, in Frankrijk op rond het tijdschrift *Le Conservateur* (1818-1820) van Chateaubriand, in

PIET DE ROOY

werd geboren in 1944 in Rotterdam. Studeerde geschiedenis in Utrecht en Amsterdam. Was tot 2009 hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Publiceerde onder meer *Op zoek naar volmaaktheid. H.M. Bernelot Moens en het mysterie van afkomst en toekomst* (1991), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (1999, samen met R. Aerts, H. te Velde en H. Bohl) en *Republiek van rivaliteiten.*

Nederland sinds 1813 (2002). Redigeerde ook het derde en vierde deel van de recente vierdelige *Geschiedenis van Amsterdam* (resp. *Geschiedenis van Amsterdam 1813 – 1900. Hoofdstad in aanbouw* (2006, met R. Aerts) en *Geschiedenis van Amsterdam 1900 – 2000. Tweestrijd om de hoofdstad* (2007, met G. Meershoek en D.F.J. Bosscher)).
Adres: Kokstraat 2, NL-2011 JN Haarlem.

1832 vormde de Britse Tory Party zich om tot de Conservative Party en in 1840 maakten verschillende Duitse ideologen en bestuurders zich op om de revolutie te bestrijden. Dit conservatisme was overigens van begin af aan een bijna ongrijpbaar verschijnsel. Aangezien het vooral een reactie was op het liberalisme en socialisme, de kinderen van de Franse Revolutie, leek de conservatieve argumentatie niet voort te vloeien uit een eigen, welomschreven kern, maar vooral te bestaan uit contra-argumenten, zonder al te veel samenhang. Een onderling verband, in de vorm van een ‘ideologie’, werd door conservatieven doorgaans zelfs afgewezen als een ijdele abstractie, die geen recht deed aan de veelvormige werkelijkheid. Het conservatisme presenteerde zichzelf dan ook niet als een theorie, maar als een manier van reflecteren die zijn positie bepaalde tegenover specifieke ontwikkelingen, zowel naar tijd als plaats.

Deze stroming verschilde zo in tal van opzichten van liberalisme en socialisme, niet naar ambitie, maar wel naar vorm en pretentie. Het maakte zich nauwelijks druk over een eigen ‘identiteit’: geen doorlopende zelfbezinning zoals in het liberalisme, geen hardhandige conflicten zoals in het socialisme. Dat verklaart ook een oordeel als dat van Michael Broers, die het conservatisme in de eerste helft van de negentiende eeuw ooit typeerde als “de ideologie van de politieke en diplomatieke praktijk, met alle compromissen en complicaties die daaraan verbonden zijn”. Het was vooral handelen: “*Conservatism was the practice of power*”.¹ Maar dat brengt ons meteen in de conceptuele problemen, want niet elk handelen is als conservatief te beschouwen. Voordat we verder kunnen, moeten we dan ook een poging doen om vast te stellen wat we onder conservatisme dienen te verstaan.

IDEOLOGIE?

Om te beginnen moet, aan de hand van Karl Mannheim, een onderscheid worden gemaakt tussen 'traditionalisme' en 'conservatisme'. Het verschil is dat het laatste een gevolg is van het feit dat tradities niet langer vanzelfsprekend zijn, dat de betekenis ervan bewust moet worden vastgesteld. In die zin is het een directe reactie op de Verlichting en de Franse Revolutie die daaruit zou zijn voortgevloeid.² Daarmee is het conservatisme een modern verschijnsel. Maar is het ook een ideologie, ook al wil het dat niet of nauwelijks zijn? Op dat punt volg ik Michael Freeden, een van de interessantste onderzoekers van dat verschijnsel.³ Een ideologie is volgens hem een geheel aan inzichten waarmee je de onderlinge band in een sociale groep tot uitdrukking kunt brengen: het ordent een ingewikkelde werkelijkheid, geeft richting aan het handelen en rechtvaardigt een daarop gebaseerde politieke praktijk. Om deze zeer uiteenlopende functies te vervullen moeten ideologieën zich vooral ook kunnen aanpassen aan de in de loop der tijden veranderende omstandigheden. Een dergelijke flexibiliteit is mogelijk omdat een ideologie vooral een combinatie is van verschillende onderdelen, opvattingen bijvoorbeeld over 'vrijheid', 'gelijkheid' of 'rechtvaardigheid'. Nu zijn dat concepten die niet 'neutraal' zijn, het zijn '*essentially contested concepts*', begrippen waar grote verschillen van mening over bestaan. Dat betekent dat uit de vele mogelijkheden om bijvoorbeeld 'vrijheid' te conceptualiseren één specifieke interpretatie wordt geselecteerd en buiten de discussie geplaatst: van een '*contested concept*' wordt het een '*decontested concept*'. Dan wordt bijvoorbeeld vrijheid opgevat als het onvervreembare 'recht op individuele zelfontplooiing', ongeacht de maatschappelijke gevolgen zoals een toenemende ongelijkheid in de samenleving. Een dergelijke manoeuvre wordt doorgaans gelegitimeerd door te verwijzen naar opvattingen over de menselijke natuur: wat 'normaal' is, wat essentieel is in een menselijke samenleving.

Laten we nu meer specifiek overgaan naar het conservatisme en wel naar Burke, die al in het begin van zijn *Reflections* laat weten zeer voor de vrijheid te zijn: "Maar wanneer het gaat over menselijk handelen en menselijke aangelegenheden kan ik niets voorstaan, prijzen of laken op basis van een simpele voorstelling daarvan, wanneer het ontgaan is van elk verband en slechts in alle naaktheid en verlorenheid staat van de metafysische abstractie. Omstandigheden (waar sommige heren geen betekenis aan hechten) geven in werkelijkheid aan elk politiek principe een onderscheidende kleur en effect. Het zijn de omstandigheden die bepalen of een maatschappelijk of politiek plan heilzaam of schadelijk is voor de mensheid."⁴

Vrijheid als zodanig is dus geen zinvol begrip, het krijgt pas betekenis in samenhang met andere begrippen als rechtvaardig bestuur, maatschappelijke orde, eigendomsrechten, moraliteit en religie. Burke zoekt vervolgens zijn kracht niet in het ontwerp van een eigen 'conservatisme': daarmee zou hij zich immers al snel schuldig

maken aan het ontwerpen van een “metafysische abstractie”. Evenmin verzet hij zich tegen elke verandering, laat staan dat hij terug wil gaan naar eerdere perioden. Waar het hem om gaat, is duidelijk te maken dat een onafwendbare of gewenste verandering dient voort te vloeien uit een organische groei, een verandering mag de samenleving niet worden opgelegd, maar moet ‘natuurlijk’ zijn. Een ‘normale’ verandering is volgens hem volstrekt acceptabel – in het jargon van Freedon is dit dus de “*decontestation of history*” – maar dient aan een aantal essentiële voorwaarden te voldoen. Ten eerste mag het tempo daarvan niet hoger zijn dan een bevolking aankan, ten tweede mag het de tradities en oude instellingen niet fundamenteel aantasten en ten derde mag een verandering vooral niet het gevolg zijn van een abstract menselijk bedenkfel, van ‘*human design*’. Die laatste voorwaarde wordt vooral geschraagd door de opvatting dat de menselijke samenleving in laatste instantie niet naar een eigen wil een bepaalde richting in kan worden gestuurd. Dat zou hybris zijn, een miskennis van de onverbiddelijke wijsheid van God, de geschiedenis of – in latere varianten van het conservatisme – de markt.

Daarmee is de kern van de conservatieve ideologie gegeven: het beheersen van verandering en een zekere marginalisering van de politiek, voor zover die streeft naar een doelbewuste verandering (dat laatste gaat vaak in het gewaad van de scepsis gehuld). Die kern wordt doorgaans, zij het niet altijd en overal, ondersteund en omgeven door de volgende opvattingen:

- het denkend vermogen van mensen moet niet overschat worden; de traditie bevat vaak meer ‘wijsheid’ dan allerlei abstracte theorievorming;
- de stabiliteit van een samenleving is geborgd in een aantal tradities; individuele zelfontplooiing mag die kaders niet te buiten gaan;
- misschien is de mens niet geneigd tot alle kwaad, maar heel veel beter dan hij nu is, zal hij niet worden; er is dus weinig reden om te hopen dat de individuele rationaliteit sterk zal toenemen (zoals in het liberalisme), of aan te nemen dat mensen een betere samenleving zullen gaan vormen als de vervreemding eenmaal is opgeheven (zoals in het socialisme);
- macht moet zich verantwoorden, maar de bedoeling daarvan is niet zozeer de bescherming van de individuele vrijheid, maar het behoud van een harmonieuze politieke orde;
- de ‘vrijheid’ kent geen natuurrechterlijke oorsprong, maar is het resultaat van een geheel aan rechten en plichten die in de loop der geschiedenis – en in elk land afzonderlijk – zijn verworven.

Ter afronding van deze analyse moeten we nog vaststellen dat een aantal opvattingen en zorgen niet exclusief tot het conservatisme gerekend kunnen of moeten worden. Ideologieën staan niet maagdelijk naast elkaar, ze beïnvloeden en overlappen elkaar. Bovendien is er een zekere afstand tussen ideologieën en politieke partijen,

J. Heemskerk,
Foto Nationaal Archief Nederland.

G. Groen van Prinsterer,
Foto Nationaal Archief Nederland.

zoals dat al eens is vastgesteld door John Stuart Mill: “Hoe goed zou het voor Engeland niet zijn als de Conservatieven consequent zouden stemmen voor alles wat conservatief is en Liberalen voor alles wat liberaal is. [...] De conservatieven – alleen al gezien hun bestaansgrond de stompzinnigste partij – hebben zich in dit opzicht voor verreweg de grootste zonden te verantwoorden...”⁵

CONCURREEREND CONSERVATISME

Vervolgens rijst de vraag op welke momenten in de Nederlandse geschiedenis zich politieke formaties hebben gemanifesteerd die aan deze analyse van het conservatisme in meerdere of mindere mate voldoen. Dan stel je vast dat een eerste golf van conservatisme zich enigszins heeft ontwikkeld in reactie op de liberale grondwet van 1848.⁶ Maar hier wordt het ook even interessant als ingewikkeld: er ontstonden toen twee vormen van conservatisme, die in een harde concurrentiestrijd verwickeld raakten. Enerzijds was er een meer seculier conservatisme, dat bijvoorbeeld hechtte aan een algemeen christelijk onderwijs, door de staat te onderhouden als belangrijk natievormend instrument. Maar dat was na twee decennia voorbij, doordat een tweede vorm van conservatisme, het ‘antirevolutionaire’ politiek-protestantisme, deze politici verdacht wist te maken als in wezen niet-protestants en daarmee in feite ‘revolutionair’, waardoor de steun onder hun electoraat wegviel.⁷ Een belangrijke politicus als J. Heemskerk, minister-president in de periodes 1874-1877 en 1883-1888, had dan ook te opereren als ‘conservatief zonder partij’.⁸

Daarnaast was er dus het politiek-protestantisme, zoals dat vorm kreeg in leven en werk van Groen van Prinsterer. In vrijwel alle onderdelen pasten zijn opvattingen in de

analyse die Freeden van het conservatisme heeft gegeven. In 1847 verscheen van zijn hand *Ongeloof en revolutie*, waarin hij duidelijk maakte dat alles wat niet gebaseerd was op de onderwerping aan Gods woord slechts tot onheil leidde. De kern van dat onheil lag volgens Groen in de gedachte: “Alles is subjectief en individueel. Een ieder heeft zijn eigen geloof, zijn eigen meening, bij velen zoo wankelbaar dat zij, in eigen verstand en hart, bij het veranderen der omstandigheden en wisselen van jaar en dag, telkens door eene andere even ras voorbijgaande meening gevolgd en afgewisseld wordt.”⁹

Dit was de hoogmoed die de mens had doen afwijken van het pad dat door de Hervorming was ingeslagen, dat tot de onheilen van de Franse Revolutie had geleid en nog steeds dominant was. Dat had de ordening van de samenleving fundamenteel aangetaast: “De woorden Natie en Vaderland blijven in gestadig gebruik. Maar wat is Natie, en wat beteekent Vaderland, wanneer men de banden miskent en vernietigt welke de eenheid van geschiedenis, Godsdienst, zeden, gewoonten, beginsels, tusschen het voorgeslacht en de nakomelingschap gelegd heeft?”¹⁰

Groen was van oordeel dat de geschiedenis niet viel terug te draaien; hij aanvaardde het feit dat de grondwet van 1848 er nu eenmaal was. Maar dat beperkte tegelijkertijd zijn mogelijkheden om zinvol politiek handelen vorm te geven; eigenlijk viel alleen verbetering te verwachten van een bekering van de natie. Maar aangezien daar niet veel vorderingen geboekt konden worden, integendeel, liep ook dit conservatisme eigenlijk dood. En zo stierven twee vormen van conservatisme in elkaars armen.

IDEOLOGISCHE DRIEHOEK

Vanaf 1870 zou een ‘ideologische driehoek’ het politieke landschap bepalen, een liberale, katholieke en nieuwe orthodox-protestantse stroming onder Abraham Kuyper. In hun onderlinge concurrentie zochten zij in toenemende mate steun onder ‘het volk achter de kiezers’, met als paradoxaal effect dat zij alledrie ‘democratischer’ – en dus minder conservatief – moesten worden.¹¹ In deze drie stromingen waren conservatieven uiteraard nog ruim aanwezig, maar zij vermeden zorgvuldig het conservatisme te belijden. De fractieleider van de katholieken, W.H. Nolens, zou op 4 december 1917 – toen een revolutie letterlijk nog achter de horizon lag – in de Tweede Kamer opmerken dat iedereen tegenwoordig ‘vooruitstrevend’ was en niemand zich nog conservatief durfde te noemen: “Mijnheer de Voorzitter! Het is een beleediging, het is een zeer ernstige beschuldiging en er zijn er, die misschien nog liever beschuldigd zouden worden van laat ik zeggen een diefstal of een brandstichting, dan van niet te zijn democraat en niet te zijn vooruitstrevend, en van te zijn conservatief.”¹²

Dit ‘taboe van Nolens’ werd ook in het interbellum niet doorbroken, ook al zouden zowel de groei van de sociaaldemocratie als de sterke taakuitbreiding van de overheid toch als even zovele uitnodigingen daartoe kunnen worden beschouwd. Maar de ver-

Abraham Kuyper,
Foto Nationaal Archief Nederland.

W.H. Nolens,
Foto Nationaal Archief Nederland.

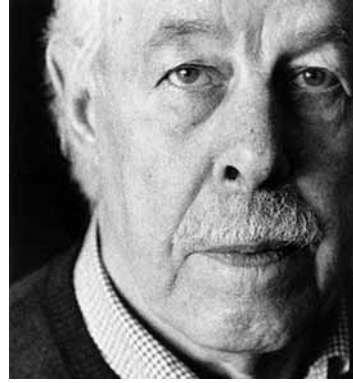
zuiling was te sterk, geschikte politici om vorm te geven aan het conservatisme ontbraken: een man als Treub bijvoorbeeld, die in de jaren twintig een dergelijke betekenis had kunnen krijgen, was te veel verbonden met expliciete ondernemersbelangen, maar ook veel te ongedurig om iets tot stand te brengen. In de jaren dertig kwam het conservatisme niet op aangezien de slagschaduw van de antirevolutionaire politicus Colijn zo diep was, dat aan de rechterzijde van het politieke spectrum niets meer wilde groeien. Conservatieve opvattingen waren verdeeld over de bestaande – vooral de confessionele en een deel van de liberale – politieke partijen en dat bleef zo. Nederland werd een zeer traditionalistisch land, maar bood geen ruimte aan een conservatieve ideologie.

HELDRING EN VAN DOORN

Daar zou pas verandering in lijken te komen in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw. Nederland ging toen zwaar gebukt onder het ‘progressivisme’, aanzienlijk versterkt door die diepe behoefte aan consensus, waardoor het moed vergde om zich als conservatief bekend te maken. Eén van de eersten, zo niet de eerste, was de journalist J.L. Heldring, die in april 1974 *Lof van het conservatisme* publiceerde, met dat voor Nederland en die tijd zo kenmerkende zinnetje: “Niemand hoeft zich om zijn conservatieve levenshouding te schamen.”¹³ Twee jaar later volgde de socioloog J.A.A. van Doorn met *Conservatieve gedachten*, waarin hij het conservatisme waardeerde als een stroming die continuïteit verkoos boven discontinuïteit, meer oog had voor de realiteit dan het ideaal, meer vertrouwen stelde in datgene wat gegroeid was dan in wat geconstrueerd was, “het concrete boven het abstracte, de levenservaring

J.L. Heldring, Foto Leo van Velzen.

J.A.A. van Doorn, Foto © Trouw.

boven de school”¹⁴. Het doet sterk denken aan een passage in *On Being Conservative* van Michael Oakeshott: “Conservatief zijn, kortom, houdt in het geven van de voorkeur aan het vertrouwde boven het onbekende, het beproefde boven het onbeproeft, feit boven raadsel, het bestaande boven het mogelijke, het beperkte boven het oneindige, het dichtbij boven het verre, het voldoende boven het overvloedige, het geriefelijke boven het volmaakte, het lachen van nu boven de gelukzaligheid van de utopie.”¹⁵ Een dergelijke instelling geeft vaak blijk van een ernstige vorm van kleinburgerlijkheid; Freedom kenschetste het zelfs als “een sociaal en emotioneel agorafobische psychologie”.¹⁶ Maar daar vertoonden Heldring noch Van Doorn enig spoor van. Wat beiden vooral dreef, was een verzet tegen de dwingelandij van het progressieve levensgevoel in het algemeen en de politiek van het kabinet-Den Uyl (1973-1977) in het bijzonder. Bij Heldring leidde dat tot het tot vandaag volgehouden vragen van aandacht voor de betekenis van Realpolitik en de soms perverse effecten van idealisme. Bij Van Doorn kwamen zijn interventies vooral voort uit zijn zorgen over de democratie, die immers fundamenteel bedreigd wordt als consensus (welke dan ook) nagenoeg dwingend wordt opgelegd. In dit verband wordt vaak Thomas Mann aangehaald: “*Wenn das Boot sich nach links neigt, setze ich mich nach rechts, und wenn das Boot sich nach rechts neigt, setze ich mich nach links.*”¹⁷ Democratie leeft van tegenspraak – en Van Doorn zou dat, tot zijn overlijden in 2008, als zijn taak in het publieke debat gaan zien.

HET MENSELIJKE TEKORT

Dit ontluikende conservatisme leek enige politieke relevantie te krijgen met het optreden van Frits Bolkestein als politieke leider van de liberale VVD (1990-1998). Hij

was na een loopbaan bij Shell de politiek ingegaan uit weerzin tegen het kabinet-Den Uyl en zou in Nederland belangrijke bijdragen leveren aan de *culture war* tegen de jaren zestig. Even leek het er zelfs op alsof de nieuwe eeuw een rijker en breder conservatisme te zien zou geven, dankzij de oprichting van de Edmund Burke Stichting (2000) als denktank en het verschijnen van een weekblad, *Opinio* (2007). Maar de Burke Stichting moest in januari 2006 het eigen kantoorpand sluiten en in 2008 moest de uitgave van *Opinio* worden gestaakt, aangezien de oplage op 5.000 exemplaren bleef hangen.

Een van de kernactiviteiten van de Burke Stichting is vooral het vormen van een nieuwe, conservatieve elite. Die kreeg vooral gestalte in de organisatie van zomerscholen en het in contact brengen van studenten met Amerikaanse neoconservatieve instellingen als het Intercollegiate Studies Institute. Dit ISI, in de Verenigde Staten in 1953 opgericht (aanvankelijk overigens als Intercollegiate Society of Individuals), richt zich vooral op de bewapening van studenten tegen de liberale sfeer op de universiteiten. Die sfeer is immers niets anders, volgens haar website, dan “*a slippery slope to socialism*”, een glibberig pad richting socialisme. Door middel van een intensieve kennismaking met het beste wat het conservatieve denken in de ‘joods-christelijke traditie’ in de loop der eeuwen had voortgebracht, moest daartegen een dam worden opgeworpen. In die geest valt ook een recente publicatie in Nederland te zien, *Conservatieve vooruitgang*, een bundel essays over conservatieve denkers in de twintigste eeuw (een vergelijkbaar deel over de achttiende en negentiende eeuw verschijnt in december 2010).¹⁸ Het is een lezenswaardig boek, al blijft voortdurend de vraag wat er nu eigenlijk de bedoeling van is. In de inleiding treffen we de bekende topoi aan: het conservatisme onttrekt zich aan definiëring, is niet tegen verandering, als die maar verstandig is, kent politiek slechts een beperkt domein toe en beschouwt “het innerlijk leven als ultieme test voor een gezonde maatschappij”, “de mens” is in wezen altijd en overal hetzelfde en in dat licht is het goed rekening te houden met “het eeuwig menselijk tekort”. Grote woorden en onhanteerbare begrippen. Uitgewerkt worden ze niet en veel houvast wordt de lezer daarmee niet geboden. Daarmee lijkt deze uitgave, die expliciet niet bedoeld is als “manifest of partijprogramma”, vooral een poging om een conservatieve traditie acceptabel te maken in het Nederlandse politieke debat. Voor zover het nodig was om te laten zien dat sommige conservatieven interessante gedachten kunnen hebben, is dat ontegenzeggelijk nuttig. Maar veel effect valt niet te verwachten. Vooral ook niet omdat het Nederlandse conservatisme ernstig last heeft van twee onaangename bedgenoten: Wilders en consorten aan de ene kant, de neocons en de Tea Partybeweging in de Verenigde Staten anderzijds. Voorlopig zal het taboe van Nolens dan ook nog wel enige geldigheid blijven behouden.

Noten

- 1 “The ideology of practical politics and diplomacy, with all the compromises and complications this entailed”. Citaat uit: Michael Broers, *Europe after Napoleon. Revolution, Reaction and Romanticism, 1814-1848*, Manchester, 1996, p. 19.
- 2 Karl Mannheim, *Konservatismus: ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*, Frankfurt am Main, 1984 [of: *Conservatism: A Contribution to the Sociology of Knowledge*, Londen, 1986].
- 3 Michael Freedon, *Ideologies and Political Theory. A Conceptual Approach*, Oxford, 1996.
- 4 “But I cannot stand forward, and give praise or blame to anything which relates to human actions, and human concerns, on a simple view of the object, as it stands stripped of every relation, in all the nakedness and solitude of metaphysical abstraction. Circumstances (which with some gentlemen pass for nothing) give in reality to every political principle its distinguishing colour, and discriminating effect. The circumstances are what render every civil and political scheme beneficial or noxious to mankind.” Citaat uit: Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*. Harmondsworth [1790] 1968, pp. 89-90.
- 5 “Well would it be for England if Conservatives voted consistently for everything conservative, and Liberals for everything liberal. [...] The Conservatives, as being by the law of their existence the stupidest party, have much the greatest sins of this description to answer for...” Citaat uit: John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government*, New York, 1862, p. 152.
- 6 Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 2001.
- 7 Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*. Hilversum 1999, met name p. 130-132.
- 8 J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn. (1818-1897). Conservatief zonder Partij*. Harlingen 1973.
- 9 G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen*, Leiden, 1847, 3.
- 10 Groen, *Ongeloof en Revolutie*, 254-255.
- 11 Gert van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918*, Amsterdam 2003.
- 12 *Handelingen Tweede Kamer*, 4 december 1917, p. 587.
- 13 J.L. Heldring e.a., *De conservatieve uitdaging. De scepsis van J.L. Heldring*. Amsterdam/Rotterdam 2003, p. 12.
- 14 J.A.A. van Doorn, ‘Conservatieve gedachten’ [1976] in idem, *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen*. Amsterdam, 2009, p. 37-51.
- 15 “To be conservative, then, is to prefer the familiar to the unknown, to prefer the tried to the untried, fact to mystery, the actual to the possible, the limited to the unbounded, the near to the distant, the sufficient to the superabundant, the convenient to the perfect, present laughter to utopian bliss.” Citaat uit: Michael Oakeshott, ‘On Being Conservative’ [1956] in idem, *Rationalism in Politics and Other Essays*, Londen, 1962, pp. 168-196.
- 16 “A socially and emotionally agoraphobic psychology”, Citaat uit: Freedon, *Ideologies*, p. 337.
- 17 Geciteerd naar Van Doorn, *Nederlandse democratie*, p. 30-31.
- 18 Thierry Baudet en Michiel Visser (red.), *Conservatieve vooruitgang. De grootste denkers van de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2010. Verschijnt in december 2010: Thierry Baudet en Michiel Visser (red.), *Revolutionair verval en de conservatieve vooruitgang in de achttiende en negentiende eeuw*.